शैक्षणिक दृष्टिले लोकगीतको उपयोगिता

कौशल घिमिरे

परीक्षा क्रमाङ्क : २३३००४५/२०६८

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-१३-४२-२००१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा

विभाग, सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह,

दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको

प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोधपत्र

२०७२/२०१६

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली भाषा विभागअन्तर्गत दोस्रो वर्षको नेपा.शि.५९८ को प्रयोजनार्थ प्रस्तुत शोधपत्र **शैक्षणिक दृष्टिले लोकगीतको उपयोगिता**को तयारीका लागि विभागीय स्वीकृति प्रदान गर्नुहुने र कुशल निर्देशन गर्नु हुने विभागीय प्रमुख श्री अर्जुनप्रसाद पौडेलमा सर्वप्रथम हार्दिक कृतज्ञता प्रकट यसैगरी नेपाली विभाग लगायत अन्य सम्पूर्ण गुरुहरुप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

त्यसैगरी यस अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्दा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने मेरा आत्मीय मित्रहरु यादव प्र.बराल, शान्ती प्र. पराजुली, मिम प्र. पराजुली, उत्तम पहाडी, रामकृष्ण अधिकारी, रञ्जिता सापकोटाप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । यसैगरी यस अध्ययन प्रतिवेदनलाई मूर्तता प्रदान गर्न कम्प्युटरसम्बन्धी कार्यमा सहयोग गर्ने आयुशा बुक्स सिन्धुलीमाडी बजारलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा मूल्याङ्कनका लागि पेश गर्दछु ।

मिति :

शोधार्थी

कौशल घिमिरे

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र कौशल घिमिरेले **शैक्षणिक दृष्टिले लोकगीतको उपगोगिता** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार पार्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधपत्रबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिश गर्दछु ।

मिति : सन् २०१५

....

अर्जुनप्रसाद पौडेल

शोधनिर्देशक

शोधसार

शोधशीर्षक : शैक्षणिक दृष्टिले लोकगीतको उपयोगिता

शोध निर्देशक : अर्जुनप्रसाद पौडेल

शोधार्थी : कौशल घिमिरे

शैक्षिक वर्ष : २०६८/२०७०

क्याम्पस/विभाग : सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

जम्मा अध्याय : पाँच

पृष्ठसङ्ख्या : ११+६७ +१

शोधप्रक्रिया

नेपाली लोक साहित्यमा मात्र नभई लिखित साहित्यको समृद्धिका लागि समेत लाकगीत बलियो आधार स्तम्भका रुपमा रहेको छ । नेपाली लोकजीवनका विविध अनुभूतिहरु लेकगीत मार्फत् अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । यस्ता अभिव्यक्तिहरुमा भाषाका विभिन्न बान्कीहरू तयार हुन पुग्दछन् । भाषामा आउने यस्ता विशेषताहरुले शिक्षण कार्यमा समेत रोचकता ल्याउने भावमा तिख्खरपन आउने हुनाले लोकगीत पनि शैक्षणिक दृष्टिले उपयोगी हुन्छन् । यसै उद्देश्यमा केन्द्रित रही अध्ययनका लागि प्रस्तुत शीर्षक चयन हुन पुगेको हो । यसका लागि बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोक गीतहरु अध्ययनका लागि प्रस्तुत गरिएको छ । बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतहरू प्रशस्त पात्रामा रहेका छन् । तर यहाँका लोकगीतका बारेमा व्यवस्थित किसिमले हालसम्म अध्ययन र अनुसन्धान भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययन निम्नलिखित समस्यामा आधारित भई गरिएको छ :

(१) ओखलढुङ्गा जिल्लाको बलखु गा.वि.स.मा के-कस्ता लोकगीतहरु प्रचलित छन् ?

(२) बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतहरुलाई के-कति वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?

(३) बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतहरुलाई विषयवस्तु, प्रस्तुति, संरचना र भाषाशैलीका आधारमा शैक्षणिक दृष्टिले के-कसरी उपयोग गर्न सकिन्छ ?

प्रस्तुत अध्ययन उपर्युक्त समस्यामा आधारित भएर गरिने हुँदा यस शोध अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्न रहेका छन् :

(क) ओखलढुङ्गा जिल्लाको बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतहरुको सङ्कलन गर्नु,

(ख) बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतहरुको वर्गीकरण गर्नु,

(ग) बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतहरुको विषयवस्तु, प्रस्तुति, संरचना र भाषाशैलीका आधारमा शैक्षणिक उपयोगिताको सन्दर्भ पहिचान गर्नु ।

लोकगीतमा लोकजीवनका विविध पक्ष सुख-दुःख, आँसु-हाँसो, तीता मीठा अनुभव, धर्म संस्कृति जस्ता कुराहरु अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । आजको पश्चिमी सभ्यता, संस्कृति र आधुनिक सञ्चार माध्यमको विकास सँग-सँगै स्थानीय मूल्य र मान्यतालाई झल्काउने लोकगीतहरु ओझेलमा पर्दै गएको अवस्थामा लोकगीतको अध्ययन, अनुसन्धान र सम्बर्द्धन गरिनु अति आवश्यक छ । यसै आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी ओखलढुङ्गा जिल्लाको बलखु गा.वि.स.मा जनगलामा छरिएर रहेका लोगीतहरुलाई प्रस्तुत अध्ययन प्रतिवेदनले सङ्कलित गर्ने महत्वपूर्ण कार्य गर्ने हुनाले यसको महत्व र औचित्व स्वतः प्रस्टिने छ । ती लोकगीतहरुको वर्गीकरण र विश्लवेषण समेत गरिने यस अध्ययनबाट लोकसाहित्यका अध्येता एवम् लोक साहित्यप्रति रुचि राख्नेहरुलाई आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउने र नेपालका विभिन्न क्षेत्रका लोकगीतहरुको तुलनात्मक अध्ययन गर्न र नेपाली लोकगीतको अध्ययन-अध्यापन कार्यमा समेत केही सहायता मिल्ने हुनाले यस शोधपत्रको औचित्य र महत्व त्यसै पनि आध्ययनीय रहने छ ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा लोकगीतको क्षेत्र व्यापक भए पनि यस अध्ययन प्रतिवेदनमा बलखु गा.वि.स.मा नेपाली भाषामा प्रचलित लोकगीतहरु मात्र सङ्कलन गरी तिनको वर्गीकरण गरिएको छ । यस अध्ययनलाई पाँच अध्यायमा बाँडिएको छ ।

ओखलढुँगा जिल्लाअन्तर्गत बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित नेपाली लोकगीतहरुको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकको यस अध्ययन प्रतिवे्दनका समस्या उदेश्य,औचित्य,सीमाङ्कन,अध्ययन प्रतिवेदनका रुपरेखा आदिको परिचय दिइएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा ओखलढुँगा जिल्लाअन्तर्गत बलखु गा.वि.स.को सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ । यस क्रममा बलखुको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि,भौगोलिक परिचय राजनैतिक, प्रशासनिक विभाजन जनजीवनका बारेमा सामान्य जानकारी गराइएको छ ।

परिच्छेद तीनमा लोकसाहित्यको एक प्रमुख अंग लोकगीतको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ । यस क्रममा विभिन्न उपशीर्षक अन्तर्गत लोकसाहित्यको परिभाषा, वर्गीकरण र विशेषता आदिबारे चर्चा गरिएको छ ।

परिच्छेद चारमा ओखलढुँगा जिल्ला अन्तर्गत बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित नेपाली भाषाका लोकगीतको संकलन प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद पाँचमा ओखलढुँगा जिल्ला अर्न्तगत बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित नेपाली लोकगीतहरुलाई प्रथमत : संरचना र सहभागिताका आधारमा शैक्षणिक दृष्टिले अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस्तो अध्ययनमा यहाँका सम्पूर्ण लोकगीतहरु समेटिन नसकेकोमा यहाँका लोकगीतहरुलाई समग्र रुपमा बाह्रमासे गीत कर्मगीत, संस्कारगीत र पर्वगीत गरी जम्मा चारप्रकारमा वर्गीकरण र विश्लेषण गरी सवै प्रकारका लोकगीतको सामान्य शैक्षणिक उपयोगिता प्रस्तुत प्रयास गरिएको छ । बाह्रमासे गीत अन्तर्गत पर्ने एकोहोरी, दोहोरी, सँगीनी, वालगीत भजन र वालन जस्ता गीतहरु यहाँ बाह्रै महिना गाइन्छन् । यस्ता गीतले मानव जीवनका सम्पूर्ण पक्षलाई छोएको हुन्छ । कर्मगीत अन्तर्गत पर्ने असारे दाइँगीतको यहाँ गरिने कामको परिचय दिनुका साथै भिन्ता यहाँको कृषक जीवनमा भोगाइ र मनोदशाहरु व्यक्त भएका हुन्छन् । संस्कार गीत अन्तर्गत पर्ने रत्यौली, सिलोक, खाँडो जस्ता गीतहरुले यस जिल्लाको परमपरित संस्कारको संरक्षण गर्दै आएका छन् । तीज, भैलो देउसीजस्ता पर्वगीतहरुले यस जिल्लामा प्रचलित चाडपर्वहरुको जानकारी गराउँछ ।

विषयसूची

अध्याय एक

शोधपरिच

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १-२

१.२ समस्याकथन २

१.३ अध्ययनको उद्देश्य ३

१.४ अध्ययनको औचित्य र महत्व ३

१.५ अध्ययनको सीमाङ्कन ३

१.६ अध्ययनको रुपरेखा ४

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन तथा पूर्वकार्यको समीक्षा

२.१ सम्बन्धित पूर्वकार्यको समीक्षा ५-६

२.२ पूर्वाध्ययनको उपादेयता ६

२.३ लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय ६

२.३.१ लोकगीतको परिचय ६-८

२.३.२ लोकगीतको परिभाषा ८-९

२.३.३ लोकगीतको वर्गीकरण ९-१२

२.३.४ लोकगीतको विशेषता १३-१५

२.३.५ निष्कर्ष १५-१६

अध्याय तिन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययन विधिको ढाँचा १७

३.२ जनसङ्ख्या नमुना छनोट र अध्ययनको क्षेत्र १७

३.३ सामग्री सङ्कलनका साधनहरू १७

३.४ सामग्री सङ्कलनका प्रक्रिया १७

३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण १७

अध्याय चार

व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१ बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन विश्लेषण १८

४.१.१ पृष्ठभूमि १८-१९

४.१.२ वर्गीकरण (संरचनाका आधारमा) १९-२०

४.१.३ सहभागिताका आधारमा वर्गीकरण २०-२२

४.२ बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण २२

४.२.१ बाऱ्हमासे गीत २२-२९

४.२.२ कर्म गीत २९-३१

४.२.३ संस्कार गीत ३१-३२

४.२.४ पर्व गीत ३२-३३

४.३ बलखु गा.वि.स.मा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन ३४-६२

अध्याय पाँच

निष्कर्ष, सुझाव र उपयोगिता

५.१ निष्कर्ष	६३-६४
५.२ सुझावहरू	६४
५.३ उपयोगिता	६४-६६
५.३.१ नीतिगत तह	६६
५.३.२ प्रयोगगत तह	६६
५.४ भावी अनुसन्धानका सम्भावित शीर्षकहरु	६६

सन्दर्भसामग्रीसूची

आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६३), **पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य, लोकसाहित्य र आधुनिक निबन्ध,** काठमाडौँ : क्षितिज प्रकाशन ।

आचार्य, गोविन्द (२०६३), **राप्ती लोकसाहित्य,** काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन

गिरी, जीवेन्द्र (२०५७), **लोकसाहित्यको अवलोकन,** काठमाडौँ : एकता प्रकाशन

तिवारी, शोभा (२०६०), **लोकसङ्गीतार्पण,** ललितपुर : साझाप्रकाशन

थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१), **नेपाली लोक साहित्यको विवेचना,** काठमाडौँ पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि.

................(२०६२), **मेरो नेपाल भ्रमण,** काठमाडौँ : साझा प्रकाशन

.................(२०३०), **गण्डकीका सुसेली,** काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७), **नेपाली लोकगीतको आलोक,** काठमाडौँ : वीणा प्रकाशन

........................(२०५३), **"झ्याउरे लोकगीत",** कुञ्जिनी, वर्ष : ४, अङ्क : २

पराजुली, ठाकुर प्रसाद (२०५६), **नेपाली साहित्यको परिक्रमा,** काठमाडौँ : साझाप्रकाशन

पराजुली, मोतीलाल (२०४९), **नेपाली लोकगाथा,** पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली

.........................(२०६०),**" लोकगीतको संरचना"** कुञ्जिनी , वर्ष : ११, अङ्क : ८

.......................(२०६३), **"लोक साहित्यमा प्रयोग हुने लोकतात्विक अध्ययन पद्दतिको रूपरेखा"** कुञ्जिनी, वर्ष : १३, अङ्क १०, पृष्ठ : २८-३१

पौड्याल, राजेन्द्रप्रसाद (२०४३), **“कमलाखोंचका लोकगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण,”** स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग